

חינוך קטן לקיום מצוות

המושג "קטן שהגיע לחינוך" מצוי לרוב בנושאים שונים בתלמודים, לדוגמה: "ת"ר: כל האזרח בישראל ישבו בסוכת... 'כל' – לרבות את הקטנים... בקטן שהגיע לחינוך" (סוכה כ"ח, ע"א); "הכל חייבים בתקיעת שופר... 'הכל' – לאתויי מאי? לאיתויי קטן שהגיע לחינוך" (ערכין ב', ע"ב); "הכל כשרין לקרות את המגילה חוץ מחרש שוטה וקטן. במה דברים אמורים בקטן שלא הגיע לחינוך, אבל בקטן שהגיע לחינוך אפילו לכתחילה – כשר [=יכול לקרוא], שרבי יהודה מכשיר בקטן" (מגילה י"ט, ע"ב); "יכל זכורך... לרבות את הקטנים... כאן בקטן שהגיע לחינוך, קטן שהגיע לחינוך – דרבנן הוא! אין הכי נמי, וקרא אסמכתא בעלמא", ונמצאהו בתחומים שונים נוספים. לשם מיצוי נושאנו נידרש להתייחס לשלוש הבעיות הבאות:

(א) בן כמה הוא ה"קטן שהגיע לחינוך"?

(ב) מהו מקור החיוב לחינוך הקטן לקראת קיום המצוות?

(ג) מי הם החייבים בחינוכו של הקטן?

א. בן כמה הוא ה"קטן שהגיע לחינוך"?

מתוך עיון במקורות העוסקים בנושא חשוב זה מתברר שברובם הגדול לא מצוין כל גיל. מחלק ניכר מהמקורות עולה שהמועד שבו ה"קטן הגיע לחינוך" – עשוי להשתנות בהתאם לסוג המצוה, מורכבותה מבחינת הקושי שבעשייתה, דרגת חשיבותה ותקפותה. "מרכיבים" אלו הם הם המכתיבים את מידת המחויבות שלנו לחנך את הקטן. יש מצוות שאנו מצווים לחנכו לקראתן משיודע הוא לעשותן כהלכתן, כדברי הברייתא במסכת סוכה מ"ב, ע"א: "ת"ר: קטן היודע לנענע – חייב בלולב, להתעטף – חייב בציצית, לשמור תפילין – אביו לוקח לו תפילין, יודע לדבר – אביו מלמדו תורה וק"ש", וכדברי המשנה שם בדף כ"ח, ע"א: "קטן שאינו צריך לאמו – חייב בסוכה", וכדברי הגמרא בערכין ג', ע"א: "הכל מצטרפין לזימון – לאתויי מאי? לאתוי קטן היודע למי מברכין", ועוד.

מכאן משמע שאם "קטן יודע לנענע" הוא יהיה חייב בלולב אך הוא יהיה פטור ממצוות תפילין אם הוא אינו יודע לשומרן. ויש שקטן אחר באותו גיל כקודמו – יהיה חייב במצוות סוכה לפי שהוא בגדר ש"אין צריך לאמו", אך יהיה פטור ממצוות ציצית אם הוא אינו יודע להתעטף.

זאת ועוד, לא רק שאין גיל מדויק, קבוע ומחייב לגבי כל הקטנים שהגיעו לחינוך, ולא רק שהחובה תשתנה בהתאם לסוג המצוה, כפי שראינו לעיל, אלא שכל מצוה ומצוה בהתאם למוקדי דרישותיה ולאופיה המיוחדת תכתיב את החייב בה. החובה לחנך את הקטן למצוות תפילין תלויה רק בכושר וביכולת של הקטן הזה לשמור על התפילין. יכולת השמירה הזאת היא הקובעת את החובה המוטלת על האבא לקחת לבנו תפילין ולא

היכולת של הקטן, דרך משל, לקשור את הרצועות במקום הדרוש. לחובה ללמדו תורה וק"ש קובעת היכולת של הקטן לדבר דווקא ולא יכולת אחרת שלו. לפיכך, יש ואותו קטן יהיה כבר בר חינוך בלימוד התורה (ואנחנו מצווים לחנכו לכך) אם הוא יודע לדבר (באיזה אוצר של מלים!?) ובו זמנית יהיה קטן זה פטור מתפילין אם הוא אינו יודע לשומרן. כלומר, אין גם קביעה סתמית לכלל המצוות ש"קטן שהגיע לחינוך" הוא זה היודע לעשותן.

ניתן להניח, שהקביעה שהקטן פטור או חייב במצות סוכה תלויה במידת הזדקקותו לאמו דווקא, היא לפי שהאשה פטורה מסוכה (בשל היותה פטורה מכל מצוות עשה שהזמן גרמן). לפיכך, אם הוא זקוק לאמו אי אפשר לנתקו ממנה ולחייבו במצות ישיבה בסוכה, ואנחנו נהיה פטורים מלחנכו לכך.

נוכחים אנו אפוא לדעת, שהיכולות של קטן מחד, והדרישות המיוחדות והמאפיינות של כל מצוה ומצוה מאידך, הם הקובעים למעשה את המחויבות שלנו בחינוכו של הקטן ולא הגיל המסוים שאליו הוא הגיע.

מכאן, אפשר שזאת היא הסיבה להיעדר ציון הגיל בקטן זה שהגיע לחינוך ובקביעה הסתמית הכללית, ברוב המקומות, של "קטן שהגיע לחינוך". לכן יהיה נכון להיגד הבא: לגיל הקטן – כל עוד הוא קטן ולא הגיע לבר מצוה ולחיוב מן התורה במצוות – אין חשיבות. חובתנו לחנכו במצוות תלויה ביכולתו לבצע את מוקדי המצוה, כוונותיה ודרישותיה. ההכרעה לגבי כל מצוה מסורה לשיקול דעתם של החייבים בחינוכו של כל קטן בנפרד.

ב. מהו מקור החיוב לחינוך הקטן לקראת קיום המצוות?

אחד המקורות בתלמוד, הדין בחיוב המוטל עלינו המבוגרים לחנך ולהרגיל את הקטן לקיום המצוות לקראת היום שיתחייב בהן בעתיד חיוב מהתורה, הוא במסכת יומא פ"ב, ע"א במשנה: "...התינוקות אין מענין אותן ביום הכיפורים [=] אין חייבים למנוע מהן מאכלי" – רש"י אבן אבן **מחנכין אותן** לפני שנה ולפני שנתיים [=] "מחנכין אותן לשעות לפני שנה ולפני שנתיים סמוך לפירקן" – רש"י **בשביל שיהיו רגילין במצוות**". מנין שאבו החכמים במקורות התלמודיים, את החיוב הזה מדרבנן, המוטל עלינו, להרגיל את הקטן במצוות שיתחייב בהן בגדלותו, כדי שיהיה מחונך ורגיל במצוות?

יש שסמכו, לדעת מספר ראשונים, על הפסוק במשלי כ"ב, ו: "חנך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה" (רשב"א למגילה י"ט, ע"ב; ריטב"א לסוכה ב', ע"ב ואחרים), שאף על פי שקטן אינו בר חיוב במצוות, יש לו לקיים אותן מדין חינוך. ונחלקו בכך הראשונים. יש מביניהם הסוברים שלא אמרו אלא שחייב האב או אחרים לחנך את הקטן, כשם שחייבה התורה את האב למולו ולפדותו וללמדו תורה ואומנות ושאר מצוות הבן שעל האב (תשובות מהר"ם על בבא בתרא סי' ו) אבל **אין הקטן עצמו חייב במצוות אפילו מדרבנן, לפי שקטן אינו בר חיוב כלל**. לפיכך אמרו שאין קטן מוציא אחרים ידי חובתם אפילו במצוות דרבנן (רמב"ן במלחמות כ', ב ובריטב"א על מגילה י"ט, ע"ב). ויש מן הראשונים הסוברים שאף על הקטן עצמו יש חיוב מדרבנן בעשיית המצוות משום חינוך (ר"ן על מגילה י"ט, ע"ב וכן מתוס' שם ד"ה ור"י ומתוס' על מס' ברכות מ"ח, ע"א בד"ה עד, ועוד). ואף על פי כן אין הקטן מוציא אחרים אף במצוה מדרבנן, שהרי כל חיובו של הקטן במצוות אינו אלא מדרבנן ואם המצוה עצמה גם היא מדרבנן ("יתרי מדרבנן") – הרי אין הקטן יכול להוציא בה גדול שחייב במצוות מן התורה ("יחד מדרבנן"). טעם נוסף לעובדה

שהוא אינו יכול להוציא גדול ידי חובת מצוה הוא לפי שמצוות חינוך קלה יותר ממצוה שעיקרה מדרבנן, שאין מצוות חינוך אלא להרגילו במצוות קודם זמנו, שיהיה רגיל בהן כשיגיע זמנו.

כשם שיש עלינו חובה לחנך את הקטן שהגיע לחינוך לקראת קיום מצוות, כך יש עלינו למונעו מעשיית איסורים. החיוב להפרישם מאיסורים שונים גם הוא מדין חינוך. יש מן האחרונים שכתבו שחיוב חינוך הוא מצוות עשה מדברי קבלה מהכתוב "חנך לנער" (יחיי אדם" כלל ס"ו, א וב"העמק דבר" לדברים י"א, א שכתב שהוא מתקנת משה לדור ושחייב תיקונוהו לכל ישראל). ויש שכתבו שהמקור הוא מן התורה מהכתוב באברהם: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ובני ביתו אחריו ושמר דרך ה'..." (בראשית י"ח, יט). גם מהפסוק הכתוב בתלמוד תורה: "ולמדתם אתם את בניכם לדבר בם" (דברים י"א, יט) היו בין הראשונים שפירשו שכוונת הכתוב היא שעלינו להרגיל את בנינו להיות עסוקים תמיד בתורה. הרמב"ן בפירושו לדברים ו', כ: "ושננתם לבניך ודברת בם..." כותב: "הנה אנחנו מצווים שידעו בנינו המצוות, ואיך ידעו אותם אם לא נלמדם?"

מהאמור במס' חגיגה ו', ע"א מתברר, שכל מצוה שהקטן יהיה פטור ממנה לכשיגדיל או שיש דבר שגורם לפטורו אילו היה גדול – אין חייבים לחנך את הקטן לקיומה. אומר אב"י שם: "...כל היכא דגדול מחייב מדאורייתא, קטן נמי מחנכי ליה מדרבנן, וכל היכא דגדול פטור מדאורייתא, מדרבנן קטן נמי פטור". רש"י על אתר מסביר את דברי אב"י אלו, שהובאו להלכה (ראה רמב"ם, הלכות חגיגה פרק ב' ה"ג) באומר: "הלא אין חינוך קטן אלא כדי להנהיגו שיהיה סרוך אחר מנהגו לכשיגדיל וכיון שזה פטור לכשיגדיל – למה לי חינוך?"

הראשונים כתבו, שקטן שמחנכים אותו במצוה, יש לו לעשותה בהכשר גמור כגדול (ריטב"א על מס' סוכה ב, ע"ב ומביא שם אחרים). יש מן הראשונים שכתב, שיש להבחין בין שני ענייני חינוך. האחד, הוא חובה המוטלת על כל אדם ללמד ולהרגיל את בניו ללכת בדרך היושר, ואף שאינו מקיים את המצוה בשלמותה. והשני, הוא חיוב מדרבנן שיעשה המצוה כתיקונה וכמשפטה בשלמות.

מדברי הרמב"ם בהלכות תשובה פרק י', ה"א וה"ה עולה, שיש לחנך את הקטנים לקיים מצוות מתוך יראה, היינו שיעשו את המצוות כדי שיקבלו את הברכות הכתובות בתורה או כדי שישכחו לחיי העולם הבא ושיפרשו מן העבירות, כדי שינצלו מן הקללות הכתובות בה, "עד שתראה דעתם ויעבדו מאהבה, ולא ימנעו מהם מוסר כמו שנאמר: 'חושך שבטו – שונא בנו, ואהבו שחרו מוסרי'". עד כאן ביחס לחובתנו בחינוך בנו ה"קטן שהגיע לחינוך", ומה בדבר הבת? האם יש לחנכה במצוות שאשה חייבת בהן?

במסכת נזיר כ"ט, ע"א קיימת מחלוקת בעניין בין ריש לקיש ורי יוחנן. לדעת ריש לקיש, את בנו הקטן הוא חייב לחנך למצוות, אולם בתו – לא, לפי שאינה חייבת כל כך במצוות. לדעת ר' יוחנן אף בתו – חייב הוא לחנכה. יש שהסבירו, שלדברי שני האמוראים הללו – אין חובה לחנך את בתו למצוות, לפי שעיקר החינוך הוא לבן (רמב"ן במלחמות על מס' יומא פ"ב, ע"א), ויש מפרשים שאמרו שיש לחנך את הבת לקיום המצוות כמו את הבן. עניין חובה זאת ניתן ללמוד מעינני יום הכיפורים שאף הבת בכלל והוא הדין גם בכל מה שקשור בהפרשתה מאיסורים שונים (ראה ב"בית יוסף" על או"ח סו"ס שמג).

להלכה כתבו הפוסקים שאף בתו – חלה חובת חינוך למצוות (י"מגן אברהם" על שו"ע או"ח שמג ס"ק א; "חיי אדם" כלל ס"ו, ב). ויש שכתבו שלא אמרו שיש לחנכה למצוות אלא רק במצוות שתתחייב בהן לכשתגדל, מן התורה. מכל מקום, נאמר שם, ש"מידת חסידות היא ללמדה בילדותה ולהרגילה במה שתהא חייבת בו אפילו מדרבנן, ואין צריך לומר שחייב לחנכן ללכת בדרכי היי"ת".

ג. מי הם החייבים בחינוכו של הקטן?

מתוך עיון במקורות העוסקים בנושא "קטן שהגיע לחינוך" עולה, שחובת החינוך חלה על האב. ולא רק בבנו הקטן אלא גם בבתו הקטנה (ראה מסי' נזיר כ"ט, ע"א). עוד מתברר, שחובת אב זו איננה רק בחינוך לקיום מצוות אלא גם כוללת חובה לקנות את חפצי המצוות (ע"פ מסכת סוכה מ"ב, ע"א ובב"ח על או"ח סי' יז ועוד). היכן נמצאת האם בפרק זה של חינוך?

מתברר שהראשונים נחלקו בדבר אם מחלוקת ריש לקיש ורבי יוחנן, שהובאה לעיל ממסכת נזיר כ"ט, ע"א כוללת גם את חובת האשה בחינוך הקטן. לדעתם, ר' יוחנן יסבור שאף האשה חייבת לחנך את בנה. אולם לפי דעת ראשונים אחרים – אין האשה חייבת בחינוך בנה, ובזאת לא חולק ריש לקיש על ר' יוחנן. ראשונים אלו סבורים, שלדעת הכול, כשם שאין האשה עצמה חייבת במצוות האב על הבן (למולו, לפדותו ללמדו תורה וכו') כך היא אינה חייבת בחינוכו.

להלכה, נחלקו אחרונים בדבר, יש סוברים שאין האם חייבת בחינוך ("מגן אברהם" על או"ח סימן שמג ס"ק א) ויש סוברים שאף על האם יש חובה לחנך את בנה הקטן, ולא הוזכר האב בכל מקום אלא לפי שחיובו קודם לחובת האם ויש סיפק בידו יותר. מאידך, יש שפסקו שהאשה קודמת לאיש בחינוך הקטן במצוות תוכחה לפי שהן "פנויות ומצויות יותר בבית" (שליה, שער האותיות אות דרך ארץ ובי"מנורת המאור" אבוהב אות קסח). בעל "מטה אפרים" תרט"ז ס"ק ה כתב, שאף על פי שאין חיוב החינוך מוטל על האם, מכל מקום אם היא מחמירה על עצמה לחנך את בניה במצוות ובמניעת איסורים – מצוה היא עושה!

אפוטרופוס שנתמנה על יתומים קטנים – חייב בחינוכם. כן כתוב במסי' גיטין נ"ב, ע"א והובא להלכה ברמב"ם הלכות נחלות פ"א ה"י, שהאפוטרופוס עושה לקטן שנתמנה עליו לולב וערבה וסוכה וציצית וכן לוקח לו ס"ת ותפילין וכו' וכן כל מצוה שיש לה קצבה בין שהיא מדברי תורה ובין שהיא מדברי סופרים אע"פ שאינם חייבים במצוה מכל אלו המצוות אלא כדי לחנכם, "מפני שהוא עומד במקום האב" ("ערוך השולחן" חו"מ ר"צ, ל).

אף בית דין, יש מן הראשונים הסוברים שחייבים לחנך את הקטן במצוות במקום שאין אב (תוס' נזיר כ"ח, ע"ב ד"ה בנו וכן ב"חיי אדם" כלל ס"ו, ג ועוד) והוא הדין לרבו או לכל אדם (רמב"ם הלכות שבועות פ"ב, ה"ח). אולם יש מן הראשונים הסוברים שאין חיוב חינוך של קטן על בית דין (ראה רמ"א או"ח סימן שמ"ג, א').

מן הראוי לציין, שלדעת התוספות במסכת ברכות מ"ח, ע"א בד"ה עד, אף הקטן עצמו חייב מדרבנן לחנך ולהרגיל את עצמו בקיום המצוות לקראת הגיעו לגיל המצוות. רש"י לעומתם, סובר שם בד"ה עד, שהקטן עצמו פטור אף מדרבנן מקיום המצוות ומחינוך לקראתן וכל חובת החינוך מוטלת על האב והיא מכוח דרבנן. למחלוקת זו בין רש"י ותוספות ישנן השלכות הלכתיות מעשיות. לדוגמה: האם קטן שהגיע לחינוך (הידוע למי מברכים) יכול להוציא ידי חובת ברכת המזון מבוגר שאכל כדי חיוב מדרבנן? מאחר וחיובו שלו, לדעת התוספות, הוא מדרבנן הרי הוא יכול להוציא את המבוגר ידי חובת ברהמ"ז מדרבנן. ולדעת רש"י – הוא אינו בר"חויב כלל ולא יוכל להוציא את המבוגר ידי חובה. אך עניין עקרוני זה הוא מורכב וארוך, ודורש דיון לעצמו, ולא שייך עוד לנשואנו, ונסתפק בזאת שהזכרנוהו.

"הגדול ממינסק" — ר' ירוחם יהודה ליב פרלמן — תולדותיו וקורותיו*

בספר תיאור דמותו של "הגדול" וגלגוליו הרבים מילדותו ועד יומו האחרון. במבוא לספר כותב הרה"ג חיים גדליה צימבליסט שליט"א על הספר ומחברו:

"ערכו של הספר הוא גם מבחינה היסטורית להכיר את גדולי ישראל והמוני ישראל באותה תקופה, להכיר את הרבנות המקורית במלוא תפארתה בהיות התורה שולטת ברחוב היהודי. הקורא יתוודע לחיי אבותינו הקדושים באותן קהילות קודש: בריסק, קובנא, סעלץ, פרוזין, מינסק ודומיהן, לבתי המדרש דאז, הפרושים והאברכים שבהם. להכיר יהדות ליטא שבאותם הימים שצמחה על רקע של תנועת המוסר וניצני ה"השכלה", ועל הכל עולה דמותו של "גיבור" הספר — "הגדול ממינסק" אשר על אף היותו במרכז החיים הציבוריים, לא מצא סיפוק לנפשו אלא באותן שעות שהוא מתייחד עם תלמודו".

ספר זה חשוב שגם הלמדן, הלומד תורת "הגדול" מתוך ספריו שחיבר: שו"ת "אור גדול" ופירוש למשנה בשם זה — ידע ויכיר קורות חייו של גאון מופלא זה. כי

הספר המונח לפנינו, תולדותיו של הגאון המפורסם ר' ירוחם יהודה ליב פרלמן (תקצ"ה-תרנ"ו), הנודע בשם "הגדול ממינסק", היה מגדולי הדור המפורסמים ביותר בדורו. תולדותיו נכתבו ע"י נאמן ביתו ר' מאיר היילפרין, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה אך טרם ראו אור. בשנת ת"ש ביקש חתנו של ר' מאיר היילפרין, ר' מיכל רבינוביץ, להוציא לאור את התולדות הללו אך הדבר לא עלה בידו. מאז נעלם כתב-היד וכמעט שאבד זכרו.

לפני מספר שנים נודע לצאצאי "הגדול" על קיום כתב-יד זה, ולאחר חיפושים הצליחו באורח פלא למוצאו בלונדון. זמן קצר אחרי גילויו של כתב-יד זה, נתגלה בעליית גג של משפחת רבינוביץ — נכדתו של המחבר ר' מאיר היילפרין — עותק אחד של גליונות דפוס של רוב הספר. שני המקורות הללו, כתב היד וגליונות הדפוס, איפשרו לצאצאי "הגדול" לערוך מחדש את הספר, בצירוף הערות וביאורים והוספות, כך שהספר מהווה פנינה היסטורית וספרותית יחידה במינה, ועתה היא מוגשת לציבור הרחב.

* כתובות בידי מאיר היילפרין זצ"ל, מהדורה שנייה, הוצאת פלדהיים, ירושלים, 222 עמ'.
150